ANNO DOMINICAE NATIVITATIS

OM DATOER M.M. I MIDDELALDERLIGE HÅNDSKRIFTER

AF

ERIK PETERSEN

Den latinske palæografi og studiet af det middelalderlige bogvæsen i vesten i almindelighed har lige siden århundredskiftet været inde i en markant udvikling. Det er en udvikling, som går i retning af en stadig større forfinelse i metoder og analyseredskaber, men også i retning af en mere total opfattelse af den middelalderlige bog. Den latinske palæografi har i de senere generationers forskning i stigende grad frigjort sig fra rollen som historisk og filologisk hjælpedisciplin og har i tilsvarende omfang udfoldet sig som selvstændig videnskab.[1])

Denne udvikling har bragt en række betydningsfulde palæografiske værker for dagen: udover en række kataloger til håndskriftsamlinger eller særlige kategorier af håndskrifter i forskellige samlinger, palæografiske standardværker af mere generel karakter som E. A. Lowe's *Codices Latini Antiquiores*[2]) og Albert Bruckners *Scriptoria medii aevi Helvetica*.[3]) Det er kortlægningsarbejder og redskaber af samme rækkevidde og betydning for palæografien som dem, der i forrige århundrede blev udarbejdet inden for andre fag, historie og teologi f.eks.

Samme udvikling har imidlertid også skabt veje til forståelsen eller fortolkningen af et håndskrift ved hjælp af en stadig finere registrering af detaljen. Palæografien har faktisk vist sig som en videnskab, hvor det kan være frugtbart at have opmærksomheden rettet mod noget så uanseeligt som kommaer og øvrig interpunktion. Vel samler palæografer ikke på kommaer, men interpunktionstegnenes udformning og særlige karakter har i gunstige tilfælde kunnet bruges som indicium for bestemmelsen af et håndskrifts alder og oprindelsessted.[4])

En detalje i et håndskrift er også forekomsten af en skriver-dato. Man finder den som regel i de notitser, hvormed en skriver markerer skriftets

eller bogens afslutning, enten i form af en simpel subskription (et *explicit, explicit feliciter* eller lign.), eller udtrykt mere nuanceret i en egentlig kolofon, der oplyser om hvor og af hvem, undertiden også for hvem håndskriftet er lavet. Datoen er ikke sjældent et håndskrifts eneste personlige ytring fra skriverens side, omend man også finder afslutningsnotitser, der meddeler en række andre oplysninger og udbrud: skriververs, taksigelser og lovprisninger til Herren over vel overstået arbejde, verbale lettelsessuk o.s.v. – og ingen dato.

Nogle håndskrifter lader sig nøje datere af ydre historiske eller indre tekstlige grunde. En autograf f.eks. kan umiddelbart dateres til den periode, hvori forfatteren var aktiv som skribent, og noget tilsvarende gælder i de tilfælde, hvor et håndskrift er bestilt af og overdraget til en person, hvis levetid kan bestemmes på anden vis. Til forskel fra sådanne indirekte daterede håndskrifter anvendes betegnelsen *datobærende* udelukkende om håndskrifter, hvori skriveren under eller umiddelbart efter arbejdet har nedfældet en dato.

En dato tidsfæster ikke alene det individuelle skrift, hvortil den føjer sig, men samtlige de elementer, der er forbundet i en kodikologisk helhed, forstået som håndskriftets hele fysiske udstyr og indretning; f.eks. bind (forudsat naturligvis at det påviseligt er samtidigt), skriftmodtagende materiale, blæktype, udsmykning, tekstens placering på siderne, lægstruktur, samt selve skriften.

De datobærende håndskrifter har siden 1950erne været genstand for et internationalt projekt, der som mål har en komplet registrering og katalogisering af datobærende middelalderlige håndskrifter i latinsk skrift, netop med skriften som hovedmotivering;[5]) hensigten er ved hjælp af det sikkert tidsfæstede materiale at skabe et brugbart redskab til datering af de mange håndskrifter, som ikke rummer nogen dato. Sigtet er således primært palæografisk, men projektet åbner rige muligheder for flere andre discipliner. F.eks. kan man i kunsthistorien ved hjælp af disse kataloger etablere en sikker kronologi gennem håndskrifter, der både er datobærende og illuminerede. Mere end en snes bind (hvert bestående af en katalogdel og en planche-del) er foreløbig udkommet i en lang række vesteuropæiske lande; i Sverige har man afsluttet arbejdet, mens man i andre lande, f.eks. Vesttyskland (som trods krigens ødelæggelser fortsat har et meget rigt materiale at bearbejde) først nu er ved at færdigredigere de første bind.[6]) De enkelte bind har allerede vist sig særdeles nyttige, omend det fulde udbytte naturligvis først vil vise sig, når hele projektet er afsluttet – og resultaterne er blevet koordinerede.

Også i Det kongelige Biblioteks fornemme samling af middelalderlige

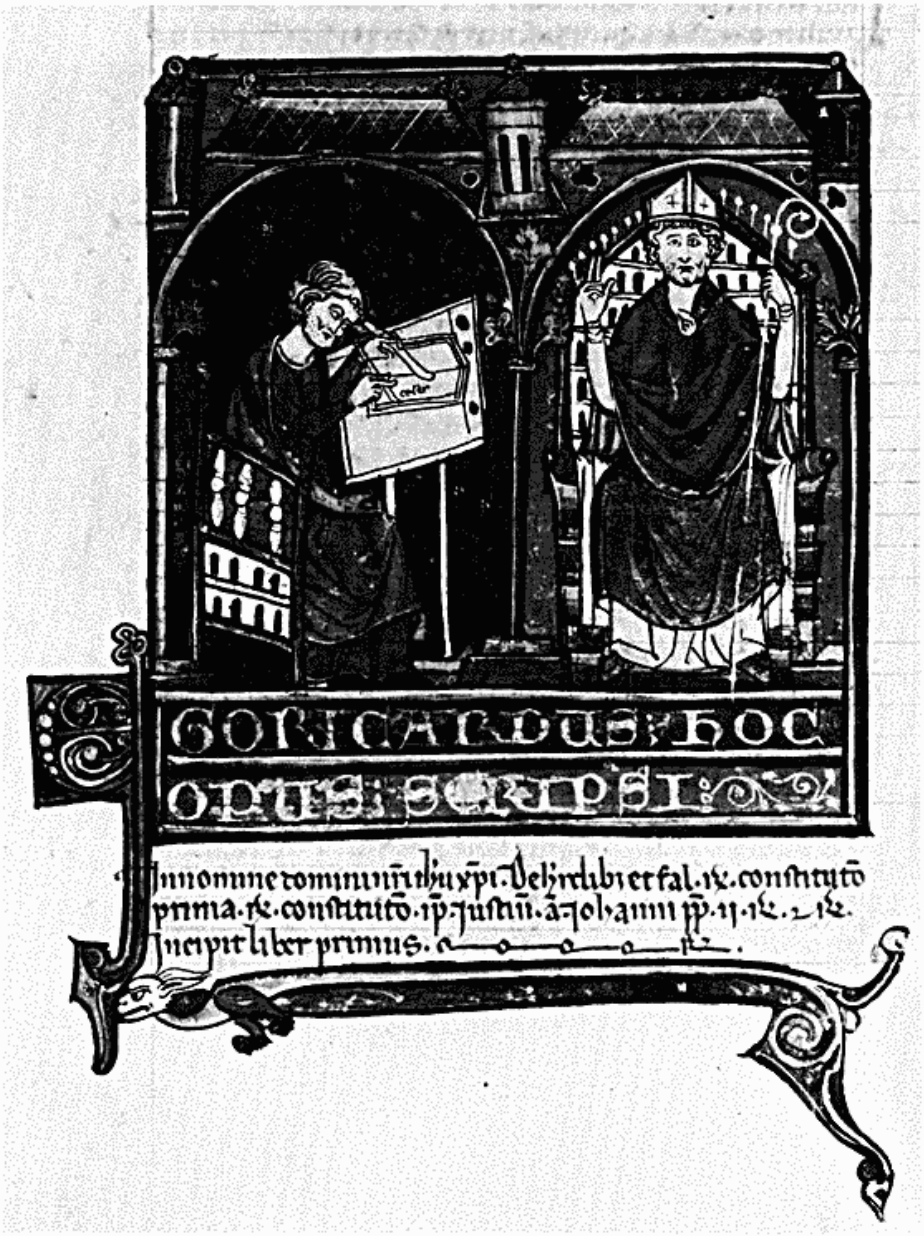

Ego Ricardus hoc opus scripsi, „Jeg Ricardus skrev dette værk", står der under denne miniature, hvor også skriveren er afbildet. Derimod hører vi intet om, hvem der har udført selve miniaturen. I de middelalderlige håndskrifter optræder adskilligt flere navngivne skrivere end billedkunstnere. Fra et håndskrift indeholdende *Corpus iuris civilis*, 13. århundrede. Gl. kgl. Saml. 393, 2°, f. 402v.

håndskrifter befinder der sig en række, der bærer dato. Det er vanskeligt at danne sig et præcist overblik over den samlede mængde af middelalderlige håndskrifter, hvilket skyldes både de generelle katalogers og de trykte specialkatalogers indretning. De generelle kataloger er ordnet enten alfabetisk eller systematisk; ingen af katalogerne er udarbejdet efter strengt kronologiske principper, omend sådanne gør sig gældende for flere af de trykte katalogers vedkommende. Et overordnet princip for disse er imidlertid den sproglige afgrænsning – således i katalogerne udarbejdet af Kr. Kålund (oldnorsk-islandske håndskrifter), N. C. L. Abrahams (franske), Ch. Graux og A. Adler (græske), A. Borchling (middelnedertyske), samt Ellen Jørgensens *Catalogus codicum Latinorum medii ævi Bibliothecæ Regiæ Hafniensis* fra 1926.[7]) Bortset fra denne er flere af de trykte kataloger stærkt forældede og behovet for afløsere presserende. Mere problematisk er det imidlertid, at store samlinger fortsat venter på en første egentlig katalogisering. Det gælder Universitetsbibliotekets tidligere samlinger, hvortil Alfred Krarups (efter sit ambitionsniveau fortjenstfulde) katalog[8]) knap kan betragtes som mere end en systematisk indgang, og det gælder i endnu højere grad den rige samling, som Universitetsbiblioteket erhvervede i 1770 på en auktion over den lærde tyske filolog Johann Albert Fabricius' bøger. Krarup medtog ikke samlingen i sin trykte katalog, men udarbejdede en maskinskreven liste over den i dens nuværende nummerorden, fortsat den eneste indgang til store dele af samlingen.[9])

Ikke mindre vanskeligt er det derfor at få overblik over den samlede mængde datobærende håndskrifter i Kgl. Bibl.s samlinger; de ældre kataloger registrerer ikke konsekvent forekomsten af en dato i et håndskrift, hvorfor en samlet registrering af de datobærende håndskrifter kræver en minutiøs gennemgang af samlingerne. Også i denne henseende udgør Ellen Jørgensens arbejde en kvalificeret undtagelse i bibliotekets katalogapparat; med vanlig accuratesse noterer Jørgensen forekomsten af en dato i et håndskrift i sine beskrivelser, omend hun ikke har fundet sådanne oplysninger værdige til optagelse i et index. Da de af Ellen Jørgensen katalogiserede håndskrifter udgør en nogenlunde klart defineret kategori: middelalderlige latinske håndskrifter, og da den i katalogen samlede gruppe af håndskrifter kan betragtes som et ikke alene ypperligt men også repræsentativt udtryk for middelalderligt bogvæsen, skal jeg i det følgende benytte mig af Jørgensens *Catalogus* som grundlag for nogle iagttagelser omkring datobærende håndskrifter fra middelalderen.

På modstående side: Indledningen til Giovanni Boccaccios latinske skrift om berømte kvinder i et håndskrift dateret 10. februar 1401. Gl. kgl. Saml. 2092, 4°, f. 2r.

Iohis boccacij de certaldo Mulieri clarissime Andree de Accaiolis de florentia Alteruille comitisse. capo. primu

Rudie mulierū egregia paululū ab meri uulgo semotus et a ceteris fere solutus curis in eximia muliebus secus lande ac amicorū solatiū potius q̄ in magnū rei publice cōmodū libellū scripsi. Verū dū mecum aio uersanti cum illū p̄mū trāsmittere ne pecca me moneret otio q̄ ut alie no fultus fauore securos iret i publicū adūteret: qī sanc nō principi uiro si potius cū de mulieribus loqueret aliqui insigni femine destinatū fore. Exquirēti dignior ālias ueit in mentē Italicū uibar illud p̄fulgidū ac singularis ne tū feminarū si regū glia Iohanna serenissima Ierlm ⁊ Sicilie regina. Cui pudicitie tam inclite p̄sapie ⁊ auorū fulgoribus q̄ nouis a se foris pectore quasi lacu pibus in desiderū mittēdi illū humilē deuoti q̄ ante solū sue celsitudinis incedi. Tandē quia adeo uigens regius fulgor est et opusculi tenuis ⁊ fere semisopita fauillola timēs ne a potiori lumine minor ōino fugaretur in tenebras sensim retrahi cōsiliū. ⁊ noua mlis alus p̄quisitus ad extremū ab illustri Regina in te uoti deflecti meū. nec imerito. Nam dū mites ac celebres mōes auorum honestate eximia simū matronari decus. dū q̄ uerborū elegantia mente reuoluerē et cū his ai tui generositate ⁊ ingenij ures quibus longe femineas excedis aduertere uiderē q̄ q̄ secū infirmiori natura detraxit id tuo pectori dē sua liberalitate miris uirtutibus supinfuderit atq̄ supleuerit. ⁊ eo quo insignitus es noie designari uoluit. cū andres greca q̄ latine dicimus hoies nūcupent. te eq-

Jørgensen beskriver ialt 815 håndskrifter fra det 7. til det 16. århundrede. Hendes dateringer i århundreder er, når der ikke er tale om datobærende håndskrifter, baseret på almindelige kodikologiske og palæografiske undersøgelser og må naturligvis accepteres med forbehold. Et problem udgør håndskrifterne fra det 16. århundrede, ialt 22. Jørgensen har ikke i sin katalog tilkendegivet, hvornår hun betragter middelalderen som afsluttet; at skønne efter de medtagne og de udelukkede håndskrifter har hun haft flere kriterier, bl.a. at håndskrifterne kodikologisk kan betragtes som hørende til den middelalderlige bogtradition, og at de er før-reformatoriske.[10]) Af denne og andre grunde må håndskrifterne fra det 16. århundrede i det følgende vurderes med stor forsigtighed. Det tidligste datobærende håndskrift er fra 1158 og det seneste fra 1526.

Af de af Jørgensen katalogiserede håndskrifter er ialt 134 datobærende, svarende til godt 16% af den samlede mængde. Dette er et middeltal, som dækker over meget forskellige fordelinger på de enkelte århundreder: fra det 12. århundrede er der kun et enkelt datobærende håndskrift, fra det 13. århundrede er der 6, fra det 14. århundrede 8, mens der fra det 15. århundrede er ikke færre end 111. Fra det atypiske 16. århundrede er der 8 datobærende håndskrifter. Den kronologiske fordeling af de datobærende håndskrifter kan anskueliggøres i kurveform som vist i fig. I.

Betragtet isoleret er knap 1% af den samlede gruppe af datobærende håndskrifter fra det 12. århundrede, ca. 4½% er fra det 13. århundrede, 6% er fra det 14. århundrede, mens knap 83% er fra det 15. århundrede; de 8 datobærende håndskrifter fra det 16. århundrede udgør 6% af det samlede antal. Denne meget ujævne fordeling må naturligvis tages i betragtning, når man vurderer de datobærende håndskrifter som hjælpemiddel indenfor palæografien – det er først i middelalderens seneste århundreder at materialet bliver fyldigt.[11]) Spørgsmålet er imidlertid, om fordelingen af de datobærende håndskrifter svarer til den kronologiske fordeling af håndskrifterne generelt. Det fremgår af kurven vist i fig. II.

Som man ser er f.eks. fra det 13. århundrede kun knap 6% af det samlede antal håndskrifter datobærende, mens det i det 15. århundrede drejer sig om næsten 24%. Det bliver med andre ord mere almindeligt at forsyne et håndskrift med dato henimod middelalderens slutning.

Betragtet kronologisk-statistisk er hovedtendensen klar nok: en meget stor overvægt af håndskrifter fra det 15. århundrede – godt 57% af den samlede mængde – samt en såvel forholdsmæssigt som i absolutte tal stigende andel af datobærende håndskrifter. – I det følgende skal det efterprøves, om der gør sig særlige tendenser gældende, dersom man betragter håndskrifterne ud fra deres indholdsmæssige kategorier; af

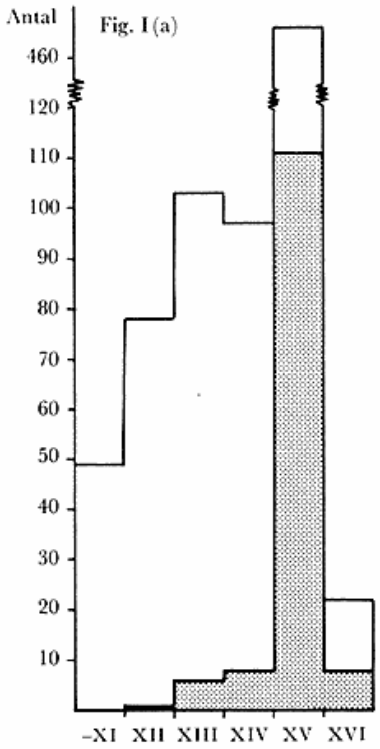

Fig. I (a). Samlet antal håndskrifter og antal datobærende håndskrifter (det skraverede) fordelt på århundreder.

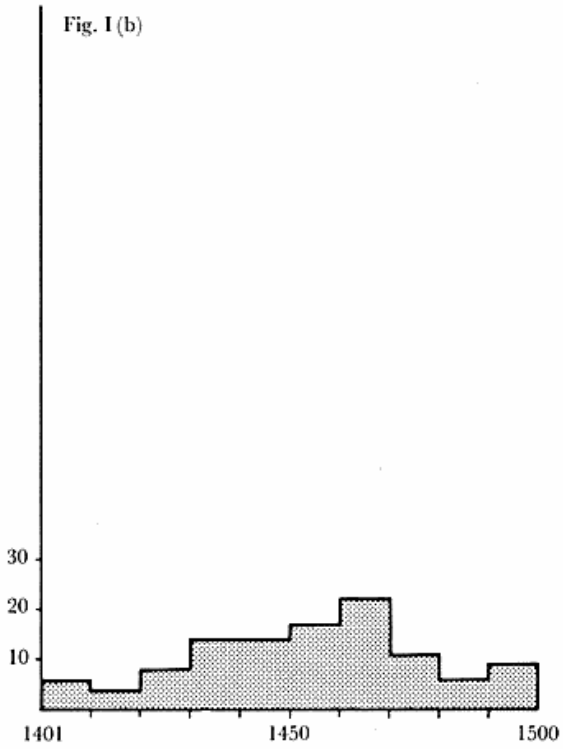

Fig. I (b). Antal datobærende håndskrifter fra det 15. århundrede fordelt på årtier. Ingen markante udsving viser sig i løbet af århundredet, f.eks. i tiden forud for og efter bogtrykkunstens opfindelse.

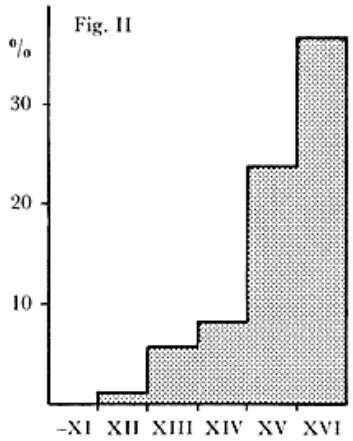

Fig. II. Procentvis andel af datobærende håndskrifter i forhold til samlet antal håndskrifter.

praktiske grunde følger jeg Ellen Jørgensens systematik, hvorefter håndskrifterne grupperer sig som vist i fig. III.

Det mest iøjnefaldende træk ved denne opstilling er den markante overvægt af teologiske håndskrifter – ca. 56% af samtlige. Af de datobærende håndskrifter finder man yderpunkterne i grupperne af filologiske håndskrifter (til denne henregner Jørgensen bl.a. klassikerhåndskrifter, middelalderlige kommentarer til disse samt det 15. århundredes humanistiske litteratur) hvoraf knap 14% bærer dato, og af juridiske håndskrifter, af hvilke godt 29% er datobærende. Majoriteten af sidstnævnte gruppe er håndskrifter indeholdende romerret og kanonisk ret og kommentarværker hertil. Tænkeligt er det, at den høje procentvise andel af datobærende håndskrifter er udtryk for en art „afsmitning" fra andre typer af juridiske dokumenter (diplomer f.eks.) som det var normen at forsyne med en dato.

I øvrigt er det karakteristisk, at andelen af datobærende håndskrifter med få procents udsving ligger tæt på middeltallet på de ca. 16% i de numerisk fyldigere grupper. Det gælder således de teologiske håndskrifter, som imidlertid udgør en i sig selv meget sammensat gruppe, både indholdsmæssigt og funktionelt. Anbragt i mere nuancerede kategorier fordeler de teologiske håndskrifter sig som vist i fig. IV. De iøjnefaldende yderpunkter i dette skema udgøres på den ene side af gruppen af håndskrifter med blandet teologisk indhold, hvoraf godt 30% er datobærende, og på den anden side af de liturgiske håndskrifter, hvoraf kun ca. 10% er datobærende.

Denne markante forskel kan sandsynligvis forklare noget karakteristisk ved selve den praksis at datere et håndskrift. De liturgiske håndskrifter har haft en mere officiel status end håndskrifterne med blandet teologisk indhold; de var det kirkelige fællesskabs bøger, mens de teologiske blandingshåndskrifter primært opfyldte et behov for individuel læsning, hvad enten målet var studium eller opbyggelse. Datoen er skriverens individuelle mærke på bogen, og tilsyneladende har skriverne været mere tilbageholdende med at „indvidualisere" deres arbejde, når det drejede sig om fællesskabets bøger, end når det gjaldt bøger, der i hele deres anlæg var beregnet for individuel benyttelse.

Sikre konklusioner lader sig selvsagt ikke drage på grundlag af et relativt begrænset materiale som det, Kgl. Bibl.s middelalderlige latinske håndskrifter frembyder. Der er tale om tendenser, der vil kunne justeres og korrigeres, når det internationale katalogiseringsprojekt er ført til ende

Grupperne på modstående side: Theol.: teologi; Iurid.: jura; Philol.: filologi; Philos.: filosofi; Geogr./hist.: geografi og historie; Math.: mathematik, astronomi og medicin.

Fig. III (jvf. s. 14).

	Theol.		*Iurid.*		*Philol.*		*Philos.*		*Geogr./hist.*		*Math.*		Hss. ialt		Heraf dat.	
århundrede	hss. ialt	dat.	hss. ialt	dat.	hss. ialt	dat.	hss. ialt	dat.	hss. ialt	dat.	hss. ialt	dat.		i %		i %
–X	12	0	3	0	3	0	3	0	4	0	0	0	25	3.1	0	0
XI	11	0	0	0	11	0	0	0	1	0	1	0	24	2.9	0	0
XII	40	1	3	0	31	0	1	0	2	0	1	0	78	9.6	1	1.3
XIII	60	1	14	3	16	0	0	0	6	2	7	0	103	12.6	6	5.8
XIV	54	4	7	1	15	2	1	0	10	1	10	0	97	11.9	8	8.2
XV	267	61	21	10	92	20	9	4	50	9	27	7	466	57.2	111	23.8
XVI	12	5	0	0	2	1	0	0	6	0	2	2	22	2.7	8	36.7
Hss. ialt	456	72	48	14	170	23	14	4	79	12	48	9	815	100	134	16.4
heraf dat. i %		15.8		29.2		13.5		28.6		15.2		18.8				

og resultaterne af det er blevet sammenarbejdede. Endvidere kan de datobærende håndskrifter anskues i en række andre relationer end den her opstillede mellem teksttype og forekomst af en dato, f.eks. mellem datering og oprindelsessted: særlige traditioner kan have gjort sig gældende i en bestemt egn eller et bestemt scriptorium, med det synlige resultat i en højere frekvens af datobærende håndskrifter.[12])

Det forbliver imidlertid et spørgsmål, hvorfor man overhovedet anbragte en dato i et håndskrift. I modsætning f.eks. til et middelalderligt diplom, hvor datoen har betydning for indholdets formelle gyldighed, er datoen i et håndskrift en i grunden irrelevant oplysning uden nogen indlysende funktionel betydning – hvilket da også understreges af, at det middelalderen igennem forblev undtagelsen at udstyre et håndskrift med dato. Ganske vist er det i den trykte bogs æra blevet almindelig praksis at udstyre bøger med udgivelsesår, men dette afspejler andre produktionsformer og -vilkår end dem, den middelalderlige bog var underlagt. Og det for os afgørende, at datoen tidsfæster håndskriftet, kan næppe have haft nogen betydning for skriveren under eller efter arbejdet. For den middelalderlige læser var det tekstens tilstedeværelse og ikke bogens alder, der var det afgørende. Den ringe bevidsthed om håndskrifternes overleveringshistoriske betydning bevidnes også indirekte af, at man kun i sjældne tilfælde finder oplysninger om, hvilket eksemplar et givet håndskrift er kopieret efter, en information som vel for skriveren måtte betragtes som nok så relevant som oplysningen om datoen for hans eget arbejdes fuldførelse. Først med det 15. århundredes italienske humanister begynder en bevidsthed om håndskrifters forskellige alder og kvalitet for alvor at blive synlig.[13])

Der synes at have været flere forskellige motiver bag skrivernes dateringer af deres arbejde, men ingen af dem er tilsyneladende identiske med dem, der gør de datobærende håndskrifter til et attraktivt forskningsfelt for moderne kodikologer og palæografer. Jeg skal forsøge at antyde nogle af skrivernes motiver ved at se på nogle konkrete datoer og deres kontekst.[14])

Den simpleste form for datering består af det blotte årstal, udtrykt i romertal, arabertal eller skrevet ud i bogstaver. Det kronologiske udgangspunkt er i langt de fleste tilfælde Herrens fødsel, Anno Domini eller Anno Dominicae nativitatis, omend dette ses erstattet eller suppleret af andre holdepunkter – verdens skabelse, regerende paves tiltrædelsesår eller skriverens egen alder. Selv i de enkleste udformninger er datoen hyppigt ledsaget af et „Amen", „Deo gratias", „laus Deo" eller lign.[15])

Undertiden præciseres datoen ved angivelse ikke alene af måned og dag (hyppigt i relation til nærmeste fest i kirkeåret), men endog af døgnets time. Således i et Boccacciohåndskrift, der næsten lader ane, at skriveren har arbejdet over for at kunne sætte skriftets sidste punktum inden sengetid: „Mcccci Februarii x Ticini perfeci hora xxiii. Deo laudes sanctisque omnibus" (Jeg blev færdig med dette den 10. februar 1401, i Ticino, i den 23. time. Lov og pris være Gud og alle helgener).[16]) I februar måned har det betydet ikke så få timers arbejde i kærtens lys; man forstår skriverens lidt højtidsstemte tilstand og forbløffes derfor over, at han gemmer sig selv i verbets subjekt – *perfeci* – uden at navngive sig. Noget tilsvarende møder man i et håndskrift indeholdende Gebers *Summa:* „et sic est finis, qui quidem liber fuit scriptus et completus per me extra muros Padue 1463 vi Idus Octobris" (og således slutter bogen; den er afskrevet og afsluttet af mig uden for Paduas mure den 10. oktober 1463).[17]) Disse afsluttende notitser kan dårligt tolkes som andet end ytringer *ad se ipsum*, i hvert fald har skriveren med sådanne vendinger næppe kunnet tilkendegive sig over for andre end sig selv og den snævre kreds, som måtte være underrettet om, at arbejdet med bøgerne var i gang. Men i øvrigt er eksemplerne karakteristiske ved at rumme en datering både i tid og i sted. Typisk kombineres disse data med skriverens signatur, således i et *Legenda aurea*-håndskrift fra 1445: „Finitus et completus est iste liber per me Richardum Moller clericum diocesis Osnaburgensis sub anno incarnationis Domini M° ccc xlv ipsa die quo cantatur Reminiscere hora quasi tertia in civitate Louenbroch" (Denne bog er skrevet til ende og afsluttet af mig Richardus Moller, klerk i Osnabrück stift, i år 1445 efter Herrens inkarnation, på den dag hvor man synger „Reminiscere", ca. i den tredie time, i staden Lauenburg);[18]) her er detaljerne unægtelig mangfoldige og præcise, men selv med navns nævnelse udtrykker subskriptionen en art selvkommentar. Hvem andre end skriveren selv kan, betragtet *sub specie scribentis,* have glæde af at vide, at denne bog blev færdig en nærmere angiven dag i det Herrens år 1445?

Samme håndskrift indeholder endnu en interessant og karakteristisk detalje, et lille skriververs:

„Finis adest operis mercedem posco laboris", står der umiddelbart foran den ovenfor citerede subskription – „Her er værkets ende: giv mig løn i hænde!". I et andet håndskrift (Ebrardus Bethuniensis, *Graecismus*)[19]) finder man en hel stribe af sådanne vers; afskriften er blevet færdig mandagen efter festen for den hellige Mathias (24. februar), „Anno domini 1432"; det har givet skriveren anledning til forskellige ytringer, først mere nøgternt henvendt til bogen:

„qui te finivit partecas rodere scivit"
(han som dig har lavet, hyppigt penne gnaved);

dernæst et fromt ønske:

„Explicit ille liber sit scriptor crimine liber"
(Her slutter skriftet, gid det giver
skriftefrihed for dets skriver);

og endelig et mindre fromt forlangende:

„Explicit hoc totum infunde da michi potum"
(Her er værkets ende: lad vin i halsen rinde).

Med sådanne frapperende åbenhjertigheder synes man unægtelig i glimt at komme en skriver ganske nær; i virkeligheden er der dog tale om lån af formler – man finder de samme skriververs i mange forskellige håndskrifter.[20]) Men er der således snarere tale om citat end om et sidste udtryk for selvstændig formuleringstrang efter længere tids arbejde med at afskrive andres ord, så ligger der dog også deri en fabulerende note, en betoning af den muntre exces fra hverdagen og det slidsomme arbejde. Ønsket om tid til at *lege* er netop et yndet motiv i skriververs; blandt Kgl. Bibl.s håndskrifter møder man det bl.a. i Gencellinus' *apparatus* til *Constitutiones Clementinae*, dateret 1338:[21])

„sub quo cuncta creat ludere scriptor eat. Amen"
(På Vorherres veje lad skriver'n gå at lege. Amen).

Samme skriver beder i et andet vers mere modest om blot at måtte blive velsignet for sit arbejde – hvilket jo ikke står i nogen modsætning til ønsket om leg.

Hvad enten det er ved lånte formler eller egne ytringer udtrykker sådanne elementer skriverens milde anarki, en stilfærdig drift ud af den anonymitet, det professionelle skrivearbejde omgiver skriveren med.

Undertiden har datoen imidlertid en mere dokumentarisk karakter; den tidligste dato i bibliotekets latinske håndskrifter ledsager et par tekster af *Algerus scolasticus* og lyder sådan: „Liber sancte Marie virginis Vilerensis scriptus anno Dominice incarnationis millesimo centesimo quinquagesimo octavo" (Denne bog tilhører den hellige jomfru Marias kloster i Villers, skrevet år 1158 efter Herrens inkarnation");[22]) skønt der ikke er tale om et retsgyldigt dokument, har datoen her nærmest funktion som stadfæstelse af et ejerforhold. Efter samme skema er subskriptionen i et af samlingernes sene håndskrifter udformet: „Codex monasterii sancti

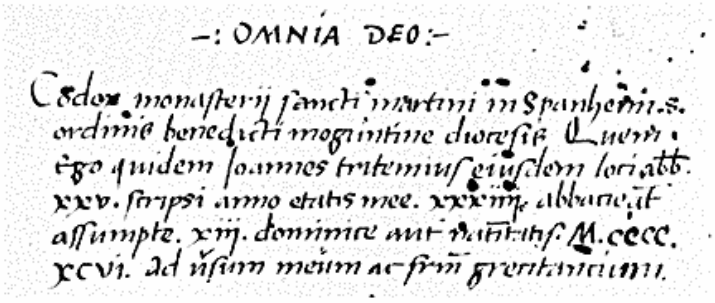
-: OMNIA DEO :-

Codex monasterij sancti martini in Spanheim s.
ordinis benedicti moguntine diocesis Quem
ego quidem Joannes tritemius eiusdem loci abb.
xxv. scripsi anno etatis mee. xxxiiij. abbacie at
assumpte. xiij. dominice aut nativitatis M.cccc.
xcvi. ad usum meum ac fratrum grecitancium.

Johannes Trithemius-notitsen på bindets inderside i håndskriftet Ny kgl. Saml. 212b, 4°.

Martini in Spanheim s. ordinis Benedicti Moguntini diocesis. Quem ego quidem Joannes Tritemius eiusdem loci abbas xxv scripsi anno etatis mee xxxiiii, abbacie autem assumpte xiii, dominice autem nativitatis M cccc xcvi, ad usum meum ac fratrum grecitancium" (Dette håndskrift tilhører benediktinerklosteret i Spanheim, i Mainz stift. Det skrev jeg Johannes Trithemius, samme klosters 25. abbed, i mit livs 34. år, i det 13. år som abbed, hvilket er år 1496 efter Herrens fødsel, til brug for mig selv og de brødre, som studerer græsk).[23]) Håndskriftet indeholder en række græske og tosprogede græsk-latinske tekster – Proklos, Homer, et anonymt skrift om breves udformning og Æsops fabler – og efter et par af teksterne, håndskriftets fyldigste, har Johannes Trithemius forsynet sit arbejde med dato; på bl. 78 således den 8. februar 1496, og på bl. 141 den 22. februar 1496 – det har med andre ord taget den lærde abbed et par uger at skrive godt 60 blade græsk og latinsk tekst (svarende til det dobbelte antal sider), ikke nogen ringe indsats i betragtning af at han som abbed må formodes at have haft en del andre ting at tage sig til på samme tid.

Oplysninger som den, Trithemius meddeler om tiden, der er blevet anvendt på at skrive et håndskrift, er relativt sjældne. I bibliotekets samlinger findes dog et par andre notable eksempler, således i et håndskrift indeholdende Guido de Columnas Historia Troyana. I den afsluttende notits hedder det her: „Scripta est et cum diligentia finita prescripta historia Troyana per magistrum Hinricum Vredeland, magistrum in artibus studii Pragensis et notarium eximie et imperialis ciuitatis Lubicensis, sub anno Domini millesimo trecentesimo nonagesimo septimo, incepta xiiii die mensis Januarii, completa vero prima die mensis Junii currente quinta indictione" (Foranskrevne Troja-historie er afskrevet og omhyggeligt afsluttet af magister Henrik Vredeland, magister i de frie kunster ved Prags universitet og notar i den fornemme og kejserlige stad Lübeck, i det Herrens år 1397; den blev påbegyndt den 14. januar, og

afsluttet den 1. juni, i den femte indiktion).[24]) Det har med andre ord taget ham 4½ måned at afskrive håndskriftets 109 blade, svarende til godt og vel halvanden side om dagen. Den Niels Mogensen, som er mester for bibliotekets vel mest fascinerende eksempel på et dateret håndskrift af dansk herkomst, det såkaldte Mariager Legendehåndskrift, synes ved sammenligning at stå sig helt godt, omend en sådan naturligvis kræver en nøje optælling af skrevne enheder. Han afslutter hver enkelt af de dansksprogede tekstenheder med en lille latinsk notits, der bl.a. rummer datoen for arbejdets midlertidige og til sidst endelige afslutning. Denne sidste finder man ved enden af den hellige Katharina af Sienas legenda: „Anno domini Mcdlxxxviij ipsa die sanctarum Eufrosine et Florencie. Completus est libellus iste per manus fratris Nicolai Magni sacerdotis et conventualis Marieager ad honorem dei et sancte Katharine de Senis" (I det Herrens år 1488, på festdagen for de hellige jomfruer Eufrosyne og Florentia, blev denne lille bog skrevet færdig af broder Niels Mogensen, præst og konventsbroder i Mariager, til ære for Gud og den hellige Katharina af Siena).[25]) Niels Mogensens skrivehastighed udviser svingninger håndskriftet igennem, men partier af det er skrevet med mere end gennemsnitligt tre blade pr. dag; et ikke helt uanseligt dagværk. At håndskriftet er skrevet „per manus fratris Nicolai Magni", som egentlig betyder „ved broder Niels Mogensens hænder" skal dog næppe tydes således at han har evnet at skrive med begge hænder, men snarere betragtes som en lapsus, eller ses som et eksempel på skrivernes undertiden forbløffende mangel på sikkerhed i latinen, når de skriver uden forlæg.

Hurtigere end både Henrik Vredeland og Niels Mogensen er Johannes Trithemius med sine mere end fire blade gennemsnitligt pr. dag. Skriftbilledet i hans håndskrift er ganske vist mere luftigt end i de to andres, men omvendt har dets mange græske sider sandsynligvis betydet øget koncentration og nedsat skrivehastighed.

Trithemius-håndskriftet er bemærkelsesværdigt både i kraft af det indblik det giver i arbejdets gang og ved at være en autograf af en af Tysklands betydeligste skribenter fra tiden omkring 1500.[26]) Det er dateret efter en hel række af historiske og personlige kriterier, som kaster et både historisk og personligt skær over de afsluttende, lapidarisk meddelte ord *ad usum meum ac fratrum grecitancium*. Trithemius er i færd med at lære sig selv og brødrene græsk, en begivenhed som en humanistisk orienteret abbed i det tyske område kan have haft mange fine grunde til at hæfte en dato på – eller på en dato. Trithemius hørte til dem, der så med nogen skepsis på de trykte bøger. Hans håndskrift er et glimrende eksempel på, at de håndskrevne bøger også efter de trykte typers fremkomst havde

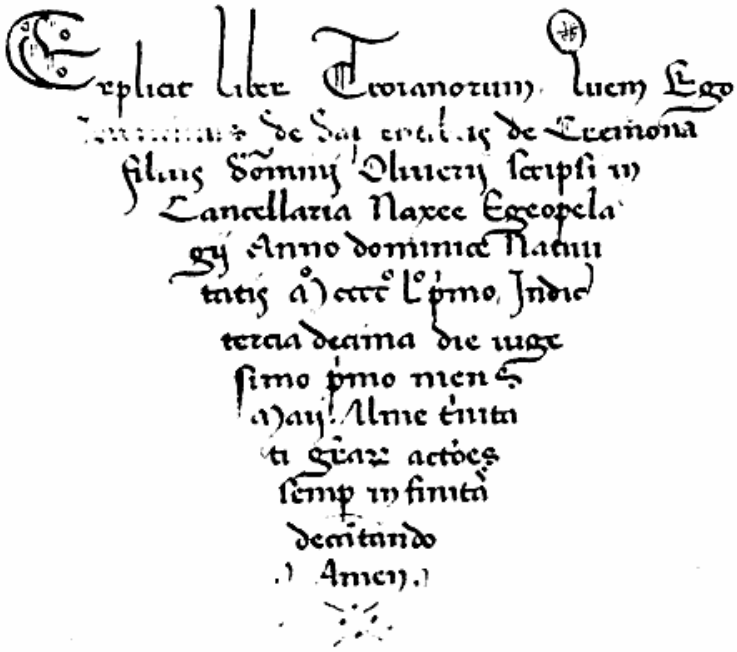

Explicit kunstfærdigt udført af skriveren Jeronimus de Sapientibus de Cremona den 21. maj 1451. Gl. kgl. Saml. 488, 2°, f. 113r.

deres plads og funktion i bogkulturen. Håndskrifter kunne man indrette helt efter egne personlige eller lokale behov, i den form og med det indhold, man ønskede dem. På det hastigt kommercialiserede marked for trykte bøger måtte man indrette sine behov efter hvad der var udbudt til salg.

I Trithemius-håndskriftet er datoen med den derpå hægtede markering af de græske studiers fremgang ved at bevæge sig fra det dokumentariske over i det mere monumentale. Netop monumentalitet præger det sidste eksempel, jeg skal anføre. Det er hentet fra den statelige, såkaldte „Hamburg-bibel", som Kgl. Bibl. købte på auktionen over det hamburgske domkapitels bøger i 1784.[27]) Det drejer sig om hele tre store folianter indeholdende alle de bibelske tekster; det er „kommissioneret" arbejde – værket er lavet til brug for Frue Kirke i Hamburg, og dediceres på første binds første blad til den Hellige Jomfru i følgende veldrejede vers:

Virgo beata, librum tibi scripsit Karolus istum.
In libro vite, quod scribat eum, pete Christum.
Currere fecit opus Bertoldi cura decani,
Nec labor amborum studio transivit inani;

Venit ad effectum, jacet ordine scripta librorum
Biblia tota trium pars hec est prima eorum.
Ecclesieque tue cupiens augere decorem
Contulit huic operi plenum chorus ipse favorem.
Tu tibi prostratum, pia mater, respice clerum,
Quem iam multorum turbavit turbo dierum,
Illi dignare maternum ferre iuvamen,
Ut tolerata diu cito passio transeat. Amen.

En dato følger herefter, pietetsfuldt formuleret efter året for den Hellige Jomfrus nedkomst:

Mille ducentenis post partum virginis actis
undecies quinis tibi liber hic est editus annis.

Det lyder i knap så veldrejet oversættelse:

Salige Jomfru, til Dig skrev Karolus bogen. Lad skrive
Christus hans navn i de levendes bog, lad salig ham blive!
Det var dekanen Bertoldus' iver som arbejdet started;
ej deres iver og flid bort i tomhed og intet udarted.
Alt til ende blev bragt, nu skrevet ligger fuldt færdig
Bibelen helt: tre bind, af dem er dette det første.
Alle kun ønsked at se Din kirke besmykket, ihærdig
koret hjalp til og gav støtte, den mindste såvel som den største.
Du, fromme moder, se nådefuldt til Dine knælende klerke,
længe nedbøjed af livets tumulter og sorg – gør dem stærke.
Vær dem moderlig god, hold med Dig og Din søn dem tilsammen,
at snart smerten forgår, længe udholdt med tålsomhed. Amen.

Denne bog blev overgivet til Dig i år 1255 efter Jomfruens barsel.

Den egentlige datering er en anelse inadækvat i sin bratte overgang fra overdragelsen „til Dig" (Jomfru Maria) til det objektive „efter Jomfruens barsel", men man har sandsynligvis været så vant til at regne kronologien efter Maria ved kirken viet til Vor Frue, at denne formel er faldet Karolus mere eller mindre ubevidst i pennen. Næsten hymnisk er noget af tonen i det lille dedikationsvers, og det endelige værk overdrages til Jomfru/kirke med en andagt, som var der tale om en sakral indvielse. Og netop som var der tale om indvielsen af en ny kirkebygning forsyner skriveren sit værk med en dato – og tilkendegiver sig med en til lejligheden passende

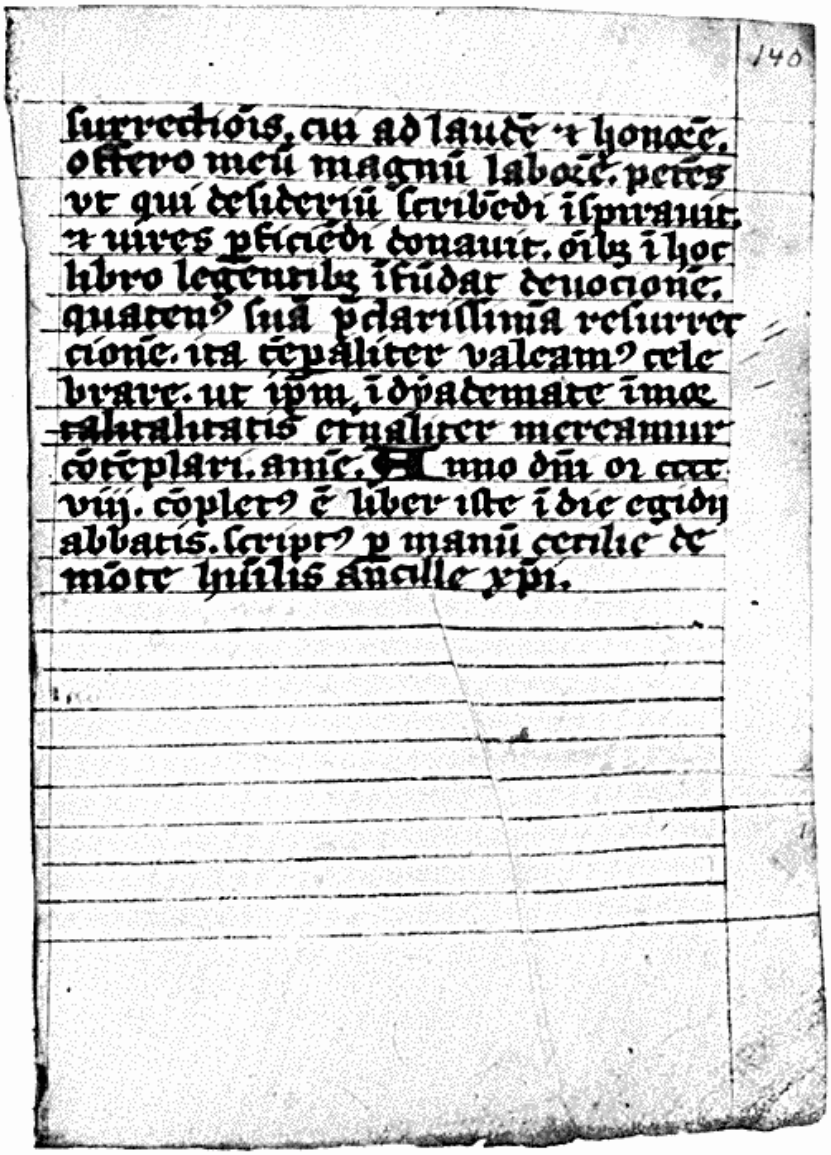

Cecilia de Montes afslutningsord i håndskriftet Gl. kgl. Saml. 3452, 8°, f. 140r.

blanding af kollektiv anonymitet og rimelig håndværkerstolthed som Karolus, hvad jo så mange hed i hine som i vore tider.

Hamburg-bibelen er i flere henseender enestående, ved sit statelige udstyr, sin monumentalitet – og den er et fortræffeligt eksempel på, at datoen ikke alene tidsfæster håndskriftet palæografisk. De tre bind er rigt

udstyret med illuminationer, blandt andet indeholder de en hel sekvens af billeder, der viser den middelalderlige bogs tilblivelsesproces, fra pergamentets tilvirkning til illuminatorens arbejde med farverne.[28]) Den viser os ikke alene en kunstnerisk praksis anno 1255, men er tillige en vigtig kilde til viden om bogfremstilling – atter anno 1255.

'Datobærende håndskrifter' er en moderne kategorisering, som dækker over en overordentlig forskelligartet gruppe af håndskrifter. Ét har de til fælles, deres markering af *tiden*, som de, skriverne, har forsøgt at fastholde for os, og som vi kan forsøge at holde fast i ved dem. Middelalderens håndskrifter rummer tekster, men også vidnesbyrd om de mange skrivere, historiens og Herrens tjenere. Det var for det meste mænd, der udførte det ydmyge skrivearbejde, kun en enkelt skriverinde giver sig til kende i bibliotekets latinske håndskrifter. Kort og karakteristisk for en holdning, hun havde til fælles med mange af sine mandlige kolleger, udtrykker hun sig ved afslutningen af sit arbejde, en andagtsbog med forskellige opbyggelige tekster:[29])

„I det Herrens år 1408 blev denne bog færdig på abbed Ægidius' dag; den er skrevet af Cecilia de Monte, Christi ydmyge tjenerinde" – *Anno Domini M cccc viii completus est liber iste in die Egidii abbatis, scriptus per manum Cecilie de Monte humilis ancille Christi.*

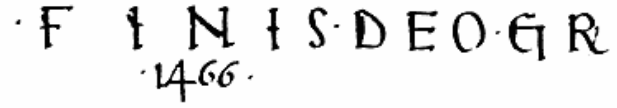

Finis. Deo gratias. 1466. Gl. kgl. Saml. 1904, 4°, f. 150r.

NOTER

(1) Løbende bibliografisk information om palæografi og håndskriftvæsen findes i: Scriptorium. Revue internationale des études rélatives aux manuscrits. Bruxelles 1946/47ff. Bedste nyere introduktion til vesterlandsk palæografi er Bernhard Bischoff: Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters. Berlin 1979 (= Grundlagen der Germanistik, 24). Jan-Olof Tjäder har med jævne intervaller publiceret en række ræsonnerede bibliografiske oversigter over den nye litteratur om latinsk palæografi i: Eranos. Acta Philologica Suecana, senest i vol. 80, 1982, fasc. 1, s. 63–92. – (2) Part I-XI, + Supplement, Oxford 1934–71. – (3) I-XIV, Genève 1935–78. – (4) Jf. f.eks. Jean Vezin: Le point d'interrogation, un élément de datation et de localisation des manuscrits. L'exemple de Saint-Denis au IXe siècle, i: Scriptorium, XXXIV, 1980, s. 181–186. – (5) Projektets start kan dateres til 28.–30. april 1953, hvor det første Colloque International de Paléographie blev afholdt i Paris; dette møde blev grundlaget for oprettelsen af Comité International de Paléographie, under hvis auspicier projektet udføres. – (6) Indtil nu er der udkommet 22 bind, fordelt på følgende lande: Frankrig (6 bind), Holland (1 bind), Belgien (3 bind), Østrig (5 bind), Italien (2 bind), Sverige (2 bind), Schweiz (2 bind), England (1 bind). En kortfattet oversigt over katalogprojektets historie vil kunne findes i Beat von Scarpatetti: Der Katalog der datierten Handschriften als ein bildungsgeschichtliches Instrument für die frühe Neuzeit, p.t. under udgivelse i Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen (venligst stillet til rådighed i korrektur af forf.). – (7) I det følgende forkortet EJ. – (8) Katalog over Universitetsbibliotekets Haandskrifter, I–II. København 1929–35. – (9) En summarisk liste over håndskrifterne blev trykt efter Fabricius' død (1736) i Bibliotheca J. A. Fabricii, vol. IV, Hamburg 1741, s. 173–218. Graux meddeler i et appendix til Notices sommaries des manuscrits grecs de la Grande Bibliothèque Royale de Copenhague, Paris 1879, s. 101–104, en liste over de græske håndskrifter i samlingen.

(10) Skillelinien er dog hårfin; således medtages Poul Helgesen-autografen Gl. kgl. Saml. 1551, 4° (EJ, s. 180ff.), hvorimod f.eks. de tre Erasmus af Rotterdam-håndskrifter Gl. kgl. Saml. 95, 2°, Gl. kgl. Saml. 96, 2° og Thott 73, 2° – ligeledes autografer – ikke medtages. – (11) Scarpatetti har i det i note (6) anførte arbejde, på grundlag af de hidtil udkomne kataloger over datobærende håndskrifter, beregnet at ca. 15% af disse er fra før 1300 og 85% fra tiden efter. – (12) Yderst nyttig ville en koordinering være, som muliggjorde analyser i den samlede håndskriftmasse, ikke alene i forholdet tekst-dato, men også i andre, flerstrengede kombinationer, således at det *f.eks.* ville være muligt at „samle" alle håndskrifter indholdende en bestemt tekst eller teksttype, udstyret med illuminationer og bærende dato. En sådan samordning af de enkelte katalogers oplysninger ville med stor fordel kunne etableres ved hjælp af edb. – (13) Jf. Silvia Rizzo: Il lessico filologico degli umanisti. Roma 1973 (= Sussidi eruditi, 26). – (14) Konteksten er i de fleste tilfælde kolofonen. En – på basis af trykte kataloger – samlet udgave af kolofoner i vesterlandske håndskrifter er besørget af benediktinerne i Le Bouveret: Colophons de manuscrits occidentaux des origines au XVIe siècle. Tome I–V. Fribourg 1965–79 (= Spicilegii Friburgensis Subsidia, vol. 2–6). – (15) Om formlen „laus Deo" og dens varianter, jf. A. Derolez: Observations on the Colophons of Humanistic Scribes in Fifteenth-Century

Italy, i: Paläographie. Colloquium des Comité International de Paléographie, München, 15–18. September 1981. Referate. Herausgegeben von Gabriel Silagi. München 1982 (= Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung, 32), s. 249–261. – (16) Gl. kgl. Saml. 2092, 4° (EJ, s 377f.). – I citater fra håndskrifter er nogle få ubetydelige normaliseringer stiltiende foretaget. – (17) Gl. kgl. Saml. 1737, 4° (EJ, s. 448f.). – (18) Gl. kgl. Saml. 172, 2° (EJ, s 72). *Reminiscere*, Psal. 24, 6, synges 2. søndag i fasten. – (19) Gl. kgl. Saml. 423, 2° (EJ, s. 343). Gengivelsen af *partecas* ved 'penne' er usikker.

(20) Om skriververs i almindelighed, jf. W. Wattenbach: Das Schriftwesen im Mittelalter. Dritte vermehrte Auflage, Leipzig 1896, s. 491ff. – (21) Gl. kgl. Saml. 198, 2° (EJ, s. 260f.). – (22) Ny kgl. Saml. 2896, 4° (EJ, s. 50). – (23) Ny kgl. Saml. 212 b, 4° (EJ, s. 290f.). – (24) Gl. Kgl. Saml. 2138, 4° (EJ, s. 379). – (25) Gl. kgl. Saml. 1586, 4°; jf. Thelma Jexlev: Den skrevne bog. Lovhåndskrifter, bønnebøger, opbyggelseslitteratur, i: Bogvennen 1982, s. 45–65; om Mariager Legendehåndskrift og Niels Mogensen, se s. 57–60. – (26) Om Johannes Trithemius, jf. Klaus Arnold: Johannes Trithemius (1462–1516). Würzburg 1971 (= Quellen und Forschungen zur Geschichte des Bistums und Hochstifts Würzburg, 23), samt Noel L. Brann: The Abbot Trithemius (1462–1516). The Renaissance of Monastic Humanism. Leiden 1981 (= Studies in the History of Christian Thought, 24). – (27) Gl. kgl. Saml. 4, 2° (EJ, s. 1f). Prisen var 61 mark. – (28) Billedserien om bogfremstilling er behandlet af A. A. Bjørnbo: Et Bidrag til de middelalderlige Pergamenthaandskrifters Tilblivelsesproces, i: Bogvennen 1901–03, København 1904, s. 36–43. – (29) Gl. kgl. Saml. 3452, 8° (EJ, s. 234). Ægidius fejres den 1. september.